

QƏDİM TÜRK YAZILI ABİDƏLƏRİNDƏ MƏKANİ MƏZMUN BİLDİRƏN SÖZ VƏ İFADƏLƏRİN FONETİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Giriş. Dil vahidləri müxtəlif xarakterli qanunauyğunluqları, kateqoriyaları reallaşdırən əsas vasitələrdir. Onların əsas gücü, əsas funksiyası bundan ibarətdir. Məkanın təzahür formaları dil vahidləri sistemində ayrıca müstəqil qrupdur. Dildə mövcud olan fəlsəfi anlayışlar sırasında məkan məfhumunun da özünəməxsus ifadə vasitələri vardır. Bunu da nəzərə çatdırmaq lazımdır ki, dilçilik inkişafının ilk mərhələlərində ayrıca elm yox, fəlsəfinin bir hissəsi hesab edilmişdir. Məlumdur ki, bütün maddi və mənəvi aləm dildə formalaşır. Buna görə də əsas fəlsəfi qanunlar: kəmiyyət-keyfiyyət dəyişmələri, əksliklərin vəhdəti, mübarizəsi; inkar qanunlarının dilə mənsubluğu təbii haldır. Müxtəlif semantikalı terminlər, söz və ifadələr, qanunauyğunluqlar dilçiliklə fəlsəfinin kontaktını təsdiq edir. Bu problemin əsas mahiyyəti ekstralinqvistik faktorlarla bağlıdır.

V.Aslanov dilimizin yazının yaranmasına qədər olan tarixini öyrənməkdən ötrü ayrı-ayrı ekstralinqvistik və daxili qaynaqlardan yararlandığını söyləmişdir. Qeyd edilən tarixin araşdırılmasında ümumtürk yazılı qaynaqları hesab edilən Göytürk yazılı 70 mətnlərinin, daş kitabələrin, M.Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsərinin, XII əsrə qədərki dövrə aid edilən bir çox yazıların, o cümlədən dialektlərimizin, X-XII əsrlərdə yaradılmış ərəb, fars, gürcü dilli mənbələrdə qorunan türk mənşəli sözlərin əvəzsiz rol oynadığı göstərilmişdir [6, s. 38-39]. Alimin fikirləri və düşüncələri “Daxili bərpa üsulu və Azərbaycan dilinin yazıyaqədərki fonomorfoloji və leksik-semantik mənzərəsinin öyrənilməsi” əsərində öz əksini tapmışdır.

Bizə aydındır ki, müxtəlif xalqların varlığı konkret məkanlarla bağlıdır və həmin məkanlar mənsub olduğu xalqın tarixini yaşadır. Xalqın yaratdığı maddi-mədəniyyət abidələrinin öyrənilməsi, əşyevi dəlillərin üzə çıxarılması məkanla müəyyən edilir. Deməli, xalqın varlığını ehtiva edən faktların müəyyənləşdirilməsində məkanların rol əvəzədir. Qədim mədəniyyətə malik türk etnoslarının təfəkküründə yer-məkan məfhumunun yaranmasında xalqın miflik görüşlərinin, təfəkkürünün, inam və etiqadlarının mühüm əhəmiyyəti vardır. Ətraf aləmi özlərinəməxsus tərzdə anlamağa çalışan əski türk etnosları hadisələri uyğun şəkildə izah edirdilər. Onlar miflər yaratmış, həmin miflərdə təsvir etdikləri hadisələrin həqiqiliyinə inanmış, düşüncələrində onların idraki fəaliyyətləri ifadə Dünyanın müxtəlif səmtlərində yaşayan digər xalqlarda olduğu kimi, qədim türk etnoslarında da öncələr şüur inkişafının aşağı pilləsində olmuş, bu da onların təbiətdən uzaqlaşmasına imkan verməmişdir. Onlarda bir təsəvvür formalaşmışdır ki, ətrafdakı ağaclar, çaylar, dağlar və s. müəyyən canlı hissələrin ayrıca komponentləridir. Bu səbəbdən türklər həmin cansız varlıqların belə canlı olduğu qənaətində olmuş, özlərinə xas əlamətləri bu əşyalara köçürmüşlər. Bu cür təfəkkürə malik olan insanlar ətraf aləmlə vəhdət yaratmağa çalışmışlar. Türklər inanmışlar ki, ana təbiət onları anlayacaq. Bu etnoslarının inancları diqqəti cəlb edən problemlərdən biridir. Hələ islamdan öncə onların özünəməxsus inancları olmuşdur. Türklərin dini-fəlsəfi görüşlərində onların ətraf aləm, həyat və ölüm haqqında təsəvvürləri ifadəsini tapmışdır. Edilmişdir.

Məkan-yer məfhumlarının dildə ifadə vasitələri sistemində fonetik məkan ilkin, başlanğıc sayılır. Yəni, fonetik məkan məkanın dil vasitələri ilə ifadəsinin təməli, bünövrəsi adlandırılabilir. Çünki danışıq səsləri-vokal və konsonant //sait və samit səslər hər cür mənalı sözlərin varlığını təmin edən zəruri şərtidir. Danışıq səslərinin, yəni saitlərin və samitlərin əmələ gəlmə yerlərinə fonetik məkan deyilir. Fonetik məkanın 2 forması var:

- 1) Saitlərin əmələ gəldiyi yer məkan
- 2) Samitlərin əmələ gəldiyi məkan.

Saitlər əmələ gəldikləri, yarandıqları məkanlara görə müxtəlif növlərə ayrılır: önsıra saitlər, ortasına saitlər və arxasına saitlər. Fonetik məkan materiyasının digər mövcudluq formalarından ayrılmazdır. Yəni burada da hərəkət və zaman vardır. Hərəkət həmin sözlərin tələffüzünü, tələffüz prosesinin həyata keçməsi zamanı, önsıra, ortasına və arxasına saitləri isə məkanı, saitlərin əmələ gəldiyi yeri bildirir.

Önsıra saitlərinin tələffüzü zamanı dilin orta hissəsinin sərt damağa doğru yuxarı qalxdığı, ağız boşluğunun iki hissəyə bölündüyü, önsıra saitlərinin iki hissəyə bölünmüş ağız boşluğunun ön hissəsinin kiçik, arxa hissəsinin nisbətən böyük olduğu müəyyənləşdirilir, ağız boşluğunun ön hissəsində rezonatorun kiçik olması nəticəsində havanın ağız boşluğundan çıxma yolunun daraldığı, səsin incələşdiyi, bu səbəbdən bu saitlərin ağız boşluğunun ön hissəsində əmələ gəldiyindən önsıra, saitlərinin tələffüzü zamanı səs incələşdiyindən əmələ gələn həmin səslər incə saitlər adlandırılır. Arxasına saitlərinin tələffüzü zamanı isə dilin kütləsinin ağız boşluğunun arxasına doğru geri çəkilməsi, ağız boşluğunu bərabər olmayan iki hissəyə böldüyü, ağız boşluğunun böyük hissəsinin öndə qaldığı, sait səslərin dilin arxasında yumşaq damağa yaxın hissəsində əmələ gəlib tələffüz edildiyi, ağız boşluğunun ön hissəsində rezonatorun böyük olması hava axımının ağız boşluğundan çıxma yolunun genişlənməsi, tələffüzdə səsin qalınlaşdığı ilə nəticələndiyi müəyyən edilmiş, bu səbəbdən həmin saitlərin ağız boşluğunun arxasında yaranması arxasına, tələffüzdə səsin qalınlaşması qalın saitlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Önsıra və arxasına saitlərinin simmetrik təbəqə yaratdığı deyilir: önsıra saitləri arxasına saitləri: ə, a, ı, i, ö, o, ü, u [13, s. 204].

Türkoqların böyük bir qismi yaranma yerlərinə görə fərqlənən səslərə əsaslanıb ulu türk dilində doqquz yox, səkkiz sait olduğu fikrini söyləmişlər. Onların fikrinə görə, ulu türk dilində ayrıca ə və e saitləri işlənməmişdir. Həmin saitlərin əvəzinə ə səsinə nisbətən dar, e səsinə nisbətən geniş tələffüz olunan bir saitin haqqında informasiya getmişdir.

¹⁴ Bakı Dövlət Universiteti, doktorant. aysel.nemetli1995@gmail.com

Göstərilən sait türk dilçiliyinə aid ədəbiyyatda a kimi işarə edilir. Beləliklə, yuxarıda tam simmetrik bir sistemin saitləri əks etdirdiyini görürük. Məkan anlayışının ilkin ifadə vasitəsi, yəni fonetik ifadə görümünün fərqli linqvistik xüsusiyyətlərin yaranmasının başlıca səbəbi kimi özünü göstərməsi məkanın təzahür formalarının çoxcəhətliliyi barədə təsəvvürü genişləndirir və onların ciddi tədqiqat problemi kimi qəbul edilməsini aktuallaşdırır. Məkan anlayışının fonetik ifadə görümü fonunda müxtəlif növlü saitlər və onları tanıdan müstəqil adlar yaranır. Həmin adlar bu saitlərin başlıca xarakterik əlamətlərinin göstəriciləri olaraq dəyərlidir.

Məkan anlayışının fonetik ifadə görümləri adlandırdıqları, gerçəkləşdirdikləri linqvistik fonetik anlayışların mahiyyətini yetərincə anlamaqda, başa düşməkdə çox önəmli, əhəmiyyətli rola malikdir. Önsıra, ortasına, arxasına, incə, qalın saitləri məkan anlayışının fonetik ifadə görümlərinin konkret adlarıdır. Göründüyü kimi, önsıra, ortasına, arxasına saitlərin adları danışq üzvlərinin müxtəlif məkanlara uyğun düşdükləri vəziyyətlərin sonu olaraq yaranmışdır. Göstərilən bölgədə alt çənənin açılma dərəcəsi, dilin şaquli vəziyyətdə damağa doğru qalxması dərəcəsi terminləri saitlərin adı çəkilən bölgünün də fonetik məkanla bağlılığını, ondan ayrılmazlığını deməyə imkan verir. Bu linqvistik məkanın elementlərinin işlənməsi ilə bölgünün fonetik məkanla bağlılığı barədə deyilənlərin doğruluğunu təsdiqləyir. Alt çənə damağa doğru qalxma, genişlik-darlıq məkan anlayışlarının ifadə görümləri, linqvistik göstəriciləridir.

Fonetik məkan saitlərin formalaşma və tələffüz xüsusiyyətlərinin şərhinə xidmət göstərir. Məsələn, saitlərin formalaşmasında dilin damağa doğru qalxmasının bütün saitlərdə eyni cür yox, müxtəlif şəkildə özünü göstərdiyi aydınlaşır: bəzi saitlərin deyilişlərində dilin önü və ya arxasının damağa doğru çox, digərlərinin deyilişində (tələffüzündə) isə az qalxdığı müəyyənəşdirilir. Məkan faktoru təyinedici funksiyanın da əlaməti kimi qiymətləndirilir. Məsələn, dilin kütləsinin damağa doğru qalxma dərəcəsinə görə saitlərin iki növünün-geniş və dar saitlərin əmələ gəlməsi həmin ifadə görümünün aydınlaşdırıcı, təyinedici funksiyanın da daşıyıcısı olduğunu göstərir. Saitlərin, eləcə də samitlərin, fonetik hadisə və qanunların müəyyən növlərinin meydana çıxması linqvistik məkan anlayışının fonetik ifadə görümüylə əlaqədardır. Qeyd edək ki, dil faktları üzərində müşahidələr, araşdırmalar linqvistik məkan haqqında söhbət açdığımız fonetik ifadə görümünün, yaxud fizioloji-fonetik məkanın Göytürk yazısı abidələrini, əski türk yazılarının, həmçinin türk dillərindən olan Azərbaycan dilinin fonoloji quruluşunda tutumlu, güclü mövqə tutduğunu deməyə imkan yaradır. Fonetik məkan, yaxud linqvistik məkanın üzvi tərkib hissəsi adlandırıla bilən fonetik ifadə görümünün birbaşa təsiri ilə istər saitlərin, istərsə də samitlərin bəzi xarakterik xüsusiyyətləri meydana çıxır, formalaşır. Fikrimizi konkret nümunələrlə aydınlaşdırma bilərik: Geniş saitlərin tələffüzündə, deyilişində dilin kütləsinin damağa doğru qalxmadığı, alt çənənin üzərinə yatmış vəziyyətdə qaldığı, ağız boşluğunun (ağız rezonatorunun) genişləndiyi, bu səbəbdən də danışq səslərinin geniş saitlər adlandırıldığı (a, ə, o, ö) müəyyən edilmişdir [3, s. 36]. Dar saitlərin deyilişində dilin kütləsinin damağa doğru qalxması az qala damağa yapışması dilin kütləsi ilə damaq arasında dar bir keçidin əmələ gəlməsi hava axınının bu dar keçiddən axdığı, bu zaman çənənin də aşağı düşmədiyi, öz adi vəziyyətində qaldığı məhz dilin kütləsinin damağa doğru qalxması, hava axınının dar keçiddən keçməsi üzə çıxır. Bunların nəticəsində dar, yəni qapalı saitlər: ı, i, u, ü yaranır [12, s. 206]. Göytürk dilində geniş və dar saitlərin öz aralarında müxalifət təşkil edib müxalifət cütlükləri yaratmaları: a-ı, ə-i, o-u, ö-ü qoşa səsləri linqvistik məkanın fizioloji-fonetik ifadə görümünün nəticəsidir, yəni bu cütlüklər göstərilən ifadə görümünün təsiri ilə yaranmışdır. Göytürk dili saitləri ilə əlaqədar məlumatda məkan anlayışı diqqəti çəkir. Məkan faktoruna əsaslanaraq sait səslərə tərif verilib. Bu tərifdə yer-məkan, vaxt-zaman, hərəkət, eləcə də varlıq (materiya) anlayışları vardır. Materiya dedikdə varlıq-cisimlər və onların konkret komponentləri, növləri təsəvvürdə canlanır. Məsələyə belə yanaşdıqda saitlər sistemi, səslər, fonem materiyaları dildə gerçəkləşdirir, reallaşdırır. Göytürk dilində saitlərin 9, samitlərin 28 olduğu bildirilir. Danışq səsləri birlikdə dilin maddi əsasını-materiyasını təşkil edir. Saitə verilən tərifə diqqət yetirək: “Tələffüz zamanı boğazda və ağızda maneəsiz yaranan, musiqili tona malik olan, heca əmələ gətirən səslərə saitlər deyilir” [12, s. 200].

Bütün elmlərin, xüsusilə də dilşünaslığın əsas, başlıca nəzəri məsələlərinin araşdırılması fərqli təriflərdə dillə təfəkkür, dillə şüur məsələlərinin qarşılıqlı əlaqələrinə, münasibətlərinə əsaslanır. Sait səslərə verilən tərifdə materiya, yer-məkan, vaxt-zaman, hal-hərəkət məfhumları vardır. Burada sait səslər materiyaları, tələffüz, heca əmələ gətirmək hərəkəti, boğazda, ağız boşluğunda məkanı reallaşdıran dil vahidlərinin təzahür formalarıdır. Bizcə, həmin terminlər bir-birinin təkrarı olmamalıdır. Məsələn, dilin səviyyələri başlığı altında səviyyə sözü təkrarlanmamalıdır (fonetik səviyyə, semantik səviyyə, qrammatik səviyyə və s.). Yəni, göstərilən ümumi başlıqdan sonra lay, qat, yarus, təbəqə sözlərini işlətmək olar. Məsələn, fonetik lay (qat, yarus, təbəqə), qrammatik lay (qat, yarus, təbəqə). Hələ qədim zamanlarda filosof və dilçilərin dilin üç başlıca təbəqəsini fərqləndirdikləri məlumdur: fonetik tərkib, leksik sistem, qrammatik quruluş [1, s. 209]. Bunlar birlikdə quruluş, bütövlükdə dilin varlığını təmin edir. Dilin səviyyələri termini düzgün işlədilməlidir. Məsələn, leksik-semantik, onomastik səviyyə deyilsə də, morfoloji, sintaktik səviyyə yox, qrammatik səviyyə işlədilməlidir. Çünki morfolojiya və sintaksis ayrılmazdır. Onların birliyi qrammatikanı əmələ gətirir.

Dilin morfolojiya və sintaksis bölmələrinə birlikdə qrammatika deyilir. Fonetik səviyyə məkan anlayışının birinci, ilk dil təzahürü ilə bağlı işlədilən dilçilik termini adlana bilər. Dilin səs sistemindeki iki əsas kateqoriyanın-saitlərin, samitlərin formalaşmasında -varlığın fonetik məkanın, yəni onların əmələgəlmə yerinin böyük rolu danılmaz faktordur. Göytürkcədə sait və samit sistemlərinin formalaşması birbaşa fonetik məkanla, ağızla burun boşluğunda danışq səslərinin maneəyə rast gəlinib-gəlinməməsi ilə bağlıdır. Sait səslərin ağız və boğaz boşluqları ilə bağlılıqları onların əmələ gəlməyində əhəmiyyətli rola malikdir. Fonetik məkan tələffüz edilərkən səslərin maneəyə rast gəlib yaxud gəlməməsindən asılı olaraq saitlərin və samitlərin yaranmasını şərtləndirir. Tələffüz zamanı boğazda və ağızda maneəsiz yaranan səslər göytürk dilində musiqili tonlu, heca əmələ gətirən doqquz sait fonem-müasir dilimizdə olduğu kimi, boğazda, ağızda maneəli səslər-samitlər də

formalaşır. Göytürk dilində boğazda və ağız boşluğunda maneəyə rast gələrkən formalaşan 19 samit var [12, s. 263-264]. Danışıq səsləri əmələ gəlmə yerinə görə fərqli növlərə ayrılır. Burada məqsədimiz danışıq səslərinin formalaşmasında fonetik məkanın rolunu diqqətə yönəltməkdir. Fonetik məkan əsasında göytürk dilinin fonetik tərkibinin hansı hissələrdən yarandığını müəyyənləşdirmək mümkün olmuşdur. Danışıq səslərinin birliyinin göytürk yazılarının və çağdaş türk dilinin fonetik tərkibini formalaşdırdığı fonetik məkan əsasında müəyyən edilmişdir.

Orxon-Yenisey yazılarında və çağdaş türkcələrdə bəzi fonetik qanunauyğunluqların dəqiqləşdirilməsi, açıqlanması birbaşa fonetik məkanla bağlıdır. Məsələn, Göytürk dilində e, o, ö saitləri ilə a, ə, u, ü, ı, i-saitləri fonetik məkana nisbətə fərqli qütblərdə dayanırlar. Belə ki, a, ə, u, ü, ı, i-saitləri sözün hər yerində, e, o, ö saitləri isə sözün ikinci və üçüncü hecalarda işləyə bilmir. Fonetik məkan sözün hər yerində işləyən saitlərin hamısı ilə sözün başlanma və bitmə bildiyini deməyə imkan verir. Fonetik məkana söykənib əski və müasir türk dillərində fonetik fərqlərin olduğunu da görürük. Azərbaycan dilində söz ı-saiti ilə başlanmadığı halda, göytürk dilində və müasir türk dilində həmin saitle başladığını görürük: ıgac (BKc 11) ağac,ı(kol), ıraq (KTc5) (uzaq, ıraq) və s. [11, s. 201]. Sait və samitlərin yaranmasında məkanı bölgü geniş dairələrdə işlənir. Əslində dilin üfuci, şaquli, dodaqların, alt çənənin vəziyyətinə görə səslərin bölgüsü məkana görə bölgünün hissələridir. Onlar başlıca bölgünün, məkana görə bölgünün elementlərindəndir.

Nəticə. Tədqiqat nəticəsində fəlsəfi kateqoriya olan məkan məfhumu barədə araşdırılma aparılmışdır. Məkan-yer məfhumları dilin ifadələr sistemində fonetik məkan əsas, təməl məkan hesab edilir. Çünki biz sözün səs tərkib hissəsini bilməsək, onun leksik-semantik mənasını və digər ifadə vasitələrini öyrənməkdə çətinlik çəkərik. Məqalədə fonetik məkan və fonetik cəhətdən araşdırılma qədim türk yazılı abidələrinə əsaslanaraq indiki dövrdə müqayisəli şəkildə tədqiq edilmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Aslanov, V.İ. Daxili bərpə üsulu və Azərbaycan dilinin yazıyaqədərki fonomorfoloji və leksik-semantik mənzərəsinin öyrənilməsi /-Bakı: Maarif, - 2006. - 280 s.
2. Cəfərov, N.Q. Türkologiyaya giriş / Cəfərov N. - Bakı: - Elm və Təhsil, - 2016. - 248 s.
3. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili: (Leksika) [4 cildə] – Bakı: Şərq-Qərb, - 2007, – 192 s.
4. Dəmirçizadə, Ə.M. Müasir Azərbaycan dili: Fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya. [4 cildə] / Ə.Dəmirçizadə. – Bakı: Şərq-Qərb, c. 1. - 2007. - 253 s.
5. Ələkbərov, A.Q. Söz və məfhum // - Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri: Ədəbiyyat və incəsənət seriyası - 1970. – №1. – s. 84-88
6. Əliyeva, S.N. Orxon-Yenisey abidələrində toponimlər / S.Əliyeva. Red.: A.M.Qurbanov, A.Axundov. – Bakı: Elm, - 2003. - 152 s.
7. Əliyev, V. Azərbaycan toponimiyası. Dərs vəsaiti. / V.Əliyev. – Bakı: ADPU nəşri, - 1999. - 278s.
8. Əliyev, Y.V. Qədim türk (runik) yazılı abidələrindən orta əsrlər türk yazılı abidələrinə keçid / Y.Əliyev. - Bakı: Nurlan, - 2004. - 189 s.
9. Əsgər, R.B. İqlimdən iqlimə / R.Əsgər. – Bakı: Azərəşr, -1963. -138 s. 25.Əsgər, R.B. Türk xalqları ədəbiyyatı öçerkləri-1.R.Əsgər. Bakı: MBM, 2011. - 320 s.
10. İbrahimova, N.F. Məkan anlayışının linqvistik ifadə görümlərinin zənginliyi və çoxcəhətliyi // - Bakı: Dil və ədəbiyyat, Bakı Dövlət Universiteti, - 2017. 1 (101), - s. 436-439.
11. Novruzov, M. Orxon Yenisey abidələrində kəmiyyət kateqoriyası// Türk dillərinin yazılı abidələrinə dair tədqiqlər – Bakı: ADU. - 1985. - s. 57-60
12. Rəcəbli, Ə.Ə. Qədim türk yazısı abidələri / Ə.Rəcəbli, elmi red. N.Əliyeva. –Bakı: Nurlan. - 2009. - 463 s.
13. Rəcəbli, Ə.Ə. Qədim türk yazısı abidələrinin dili: (universitetlərin filologiya fakültəsi üçün dərs vəsaiti) / Ə.Rəcəbli, elmi red. E.Əzizov. – Bakı: Nurlan. - 2006. - 648 s.

Ключевые слова: фонетика, пространственное расположение, концепт

Key word: phonetics, space, concept, place

Резюме

Фонетическая характеристика слов и выражений, указывающих пространственное содержание в древнетурецких письменных памятниках

Исследование проводилось на основе древнетюркских письменных памятников в Агале. В системе средств выражения пространственных понятий в языке фонетическое пространство первично, считается началом. Разговор, реализующий концепции времени и пространства звуки-фонемы проявляются в фонетическом пространстве. Фонетика старых сочинений Гойтюрка система рассматривалась с современной точки зрения и изучалась сравнительным образом.

Summary

Phonetic characteristics of words and expressions indicating spatial content in ancient turkish written monuments

Research was conducted based on the old Turkish written monuments in Aqala. In the system of means of expression of spatial concepts in language, phonetic space is primary, considered the beginning. A conversation that realizes the concepts of time and space sounds-phonemes are manifested in the phonetic space. Phonetics of old Goyturk writings system was approached from a modern point of view and studied in a comparative way.

Рәуци: akad. Nizami Qulu oğlu Cəfərov